

SVENSK BEFÄSTNINGSHISTORIA

Den svenska befästningskonsten har naturligtvis i mångt och mycket varit en inhemsk bearbetning av olika utländska influenser. Ofta, till exempel under medeltiden, blev svenska borgar och befästningar mindre varianter av utländska förebilder även om vissa svenska särdrag kan urskiljas. Men låt oss börja från början.

De äldsta svenska befästningarna, som fortfarande kan urskiljas i landskapet, är de gamla fornborgarna. Dessa uppvisar den mest rudimentära befästningskonsten, nämligen vallarna och graven. Vad som inte finns kvar idag är de palissader, rader av trästolpar, som ofta krönte vallarna. Fornborgarna återfinns i hela landet, från Blekinge till Ångermanland och de är särskilt talrika i Uppland, Södermanland och Östergötland. De är ofta anlagda på svårtillgängliga bergskrön där stup har utnyttjas som naturliga hinder. Det finns också exempel på fornborgar som byggts på öar, näs och i anslutning till segelleder. Fornborgarnas vallar kompletterades ibland med lösa stenar i enklare murverk och vallens öppningar kunde skyddas av någon form av yttre befästningar. En särskild typ av fornborg är den så kallade ringborgen, som i sin helhet omgavs av en byggd ringmur. Denna typ av borg byggdes på slättnområden och är särskilt vanlig på Öland. Den största fornborgen i Sverige är Torsburgen på Gotland som är cirka fem kilometer i omkrets. De flesta fornborgarna anses ha byggts under början av folkvandringstiden, cirka 400-550. Några fornborgar är daterade till vikingatid, cirka 800-1050 och några enstaka har använts senare än så.

Naturligtvis influerades befästningsbyggandet i det som skulle bli Sverige av utvecklingen i Europa och under tidig medeltid ökade det utländska inflytandet. Korsriddarnas borgar i det heliga landet kom att bli normbildande för borgbyggandet i Västeuropa. När det svenska riket började formas på 1100-talet uppstod också behovet av starkare fästen för de olika herremännen som slogs om makten. Man började bygga borgar av sten.

De första egentliga borgarna var kastalerna, torn av sten, som ofta byggdes till skydd för hamnar och farleder. Så småningom kom vissa av dessa kastaler att utvecklas till regelrätta borgar som oftast var avsevärt mindre och enklare än sina utländska förebilder. Ruinen av kungaborgen Näs på Visingsö minner om en av de äldsta borgarna i Sverige. Den anlades under senare delen av 1100-talet och är en av de äldsta borgarna i Sverige, men den användes bara under något hundratal år. Andra, nästan samtida anläggningar är Aranäs och Axevalla i Västergötland. Aranäs förstördes kring 1300 och Axevalla brändes 1469. Bra exempel på kastaler som utvecklats till borgar är Kärna i Helsingborg och tornet på Stockholms gamla slott.

Under 1200-talet hade riket fått en sådan politisk, militär och ekonomisk stadga att riktiga borgar kunde anläggas. Borgbyggandet blev i första hand en angelägenhet för kungamakten och borgarna anlades ofta vid handelsplatser som sedan utvecklades till städer. Dit förlades ofta den statliga länsadministrationen, under denna tid främst den viktiga skatteindrivningen. Vissa särskilt viktiga städer, till exempel Visby försågs med ringmurar. Samtidigt utvecklades kyrkobyggandet och på vissa utsatta platser, till exempel vid Kalmarsund, fick kyrkorna ibland också en försvarsfunktion med särskilt starka torn.

Genom Alsnö stadga 1279 skapades det världsliga frälset – den svenska adeln. Frälset utgjordes av dem som ställde rustade ryttare till kungens tjänst och som därför blev befriade från skatt. Byggandet av borgar ökade, även om det hade en blygsam omfattning. En ganska typisk adelsborg uppfördes ofta på en ö eller halvö i en sjö och omgavs av palissader och av pålkransar i vattnet. Timmer användes fortfarande ofta och om det rörde sig om stenbyggnader fick de oftast formen av enkelhusborgar, till exempel Torpa stenhus i Västergötland. Det var endast på ett fåtal utsatta orter och platser som borgar uppfördes med kringgårdande murar, vallgravar, flankerande torn, stenhus och kastal. Till dessa hör bland

annat Stockholm och Kalmar, där borgarna kom att tjäna som citadell i starka stadsbefästningar.

Det tog relativt lång tid innan artilleriet kom att ha någon avgörande påverka på den svenska befästningskonsten. Krutvapen förekom visserligen i Sverige redan i slutet av 1300-talet, men utvecklingen gick stegvis i mer än tvåhundra år. Kanoner kom först att ha större betydelse för en försvarare än för en angripare och därför förstärktes torn och murar för att kunna bära den ökade tyngden av allt större och tyngre pjäser. Man försökte att placera kanoner så lågt som möjligt, för att åstadkomma en flack projektilbana och därför gjordes tornen lägre än tidigare. De bildade därmed stora rundlar, vilket de också kallades. Redan tidigare hade det varit vanligt med runda torn, men nu byggdes tornen regelmässigt runda. Därmed fick man större skjutsektorer och fiendens kanonkulor hade lättare att rikoschettera, studsa, bort från murarna. Raka murar förstärktes med jordvallar och man började även anlägga särskilda vallar utanför murarna för att få ett större djup i försvaret. Den omgivande vallgraven kom därmed att flyttas längre ut och blev ofta klädd med sten. Utvecklingen visad dock efter hand att rundlar inte kunde ge huvudmurar ett tillräckligt skydd. Dessa måste kunna nås med bestrykande eld från sidorna och därför bröt man av rundlarnas vallar eller murar i vinklar eller kilar. Benämningen blev bastioner och murar eller vallar mellan bastioner kallades kurtiner.

Man lärde sig så småningom att gruppera belägringsartilleriet så högt som möjligt och att koncentrera artillerielden mot en bestämd punkt i fiendens befästning. Därmed kunde man lättare bryta ner murar och vallar för att åstadkomma en öppning, en bräsck, i murarna. Mot denna punkt grävde man sedan löpgravar i sicksack.

Kalmarunionens slutliga upplösning 1521 kom att innebära en ny säkerhetspolitisk hotbild, där gränsförsvaret måste stärkas. Stormannaborgarnas tid gick mot sitt slut. I samband med Västerås riksdag 1544 utarbetades den första kända försvarsplanen som bland annat innebar att man moderniserade befintliga befästningar som Stockholm och Kalmar. Som följd av Dackefejden byggdes också ett nytt fäste vid Vadstena. Ett nytt slott byggdes också i Uppsala och det kom att förses med ett utvecklat bastionsystem, det första moderna i Sverige. Annekteringen av Estland 1561 medförde att rikets försvar för första gången kunde föras på andra sidan Östersjön. I Estland fanns redan betydande fästningar, som Reval och Narva, men det var svårt att underhålla dem. Särskilt Johan III var intresserad av byggnadsverksamheten. Kalmar slott fullbordades och Borgholms slott byggdes ut kraftigt. Senare lät Gustav II Adolf anlägga en helt ny fästningsstad efter holländsk modell, kallad Göteborg.

Befästningskonsten under 1500- och 1600-talen brukar hänföras till olika skolor. Den italienska skolan var ledande, men även den nederländska skolan vann inflytande. Detta bland annat för anpassningen av befästningarna till landets särskilda terrängförhållanden. I Frankrike bildades i början av 1600-talet en särskild ingenjörkår för befästningsbyggande och man utvecklade en egen profil som i stort sett var en kombination av den franska och den nederländska skolan. Perioden från 1600-talets mitt och cirka hundra år framåt brukar betecknas som befästningskonstens gyllene tid. Man strävade efter systematiseringar inom olika vetenskaper, som geometri och matematik, vilket också kom den fortifikatoriska utvecklingen till del. Det italienska bastionsystemet utvecklades kraftigt och nya byggnadsdelar skapades, som raveliner, tenaljer, donjoner och högverk.

Viktigaste fästningsarkitekten under perioden var fransmannen Sebastian Le Prestre de Vauban (1633-1707) som bland annat skapade ett trettiotal nyanlagda fästningar och som även utvecklade belägringstekniken. Vauban utvecklade tre olika befästningssystem som alla innehåller sätt att gruppera djupförsvaret i fästningar. Samtidigt med honom vidareutvecklade holländaren Menno van Coehoorn (1641-1704) den nederländska befästningskonsten, där den vattenfyllda graven var en av de viktigaste beståndsdelarna. U

Under slutet av 1600-talet och under huvuddelen av 1700-talet präglades den svenska befästningskonsten av fältmarskalken och fortifikationschefen Erik Dahlbergh (1625-1707), som var jämbördig med både Vauban och Coehoorn i fråga om befästningskonst. I början av sin bana använde Dahlbergh sig av både italiensk och holländska förebilder, men tillämpade dem ganska fritt och med en särskild betoning på terränganpassning. Senare började Dahlbergh utveckla nya, egenhändigt utvecklade koncept, nämligen torn- och donjonfästningarna. Donjon betecknade ursprungligen ett kärntorn i en medeltida fästning, men Dahlbergh använde ordet som benämning på en långsträckt byggnad, ofta i flera våningar. I donjonen fanns kasematter, avdelade bombsäkra rum, med platser för fästningens artilleripjäser. Kungsholms fort utanför Karlskrona är ett bra exempel på en donjonfästning.

Tornkonstruktionen användes ofta som kustfästning och syftet med tornet var att öka artilleriets verkan genom bättre skydd och högre eldkoncentration. Genom att kanonerna placerades i olika våningar kunde kanonerna riktas mot ett och samma mål. Tornen fick dock inte byggas för höga, för då gick möjligheterna till bestrykade eld förlorade. Exempel på denna typ av befästningar är Dalarö skans, skansarna Lejonet och Kronan i Göteborg samt centraltornet i Carlstens fästning vid Marstrand.

Efter Stora nordiska kriget försämrades Sveriges säkerhetspolitiska läge markant. De baltiska besittningarna gick förlorade och förlusten av Viborg inne i Finska viken gjorde den östra rikshalvan sårbarare än tidigare. De svenska kusterna hade härjats av ryssarna flera år i rad, vilket ledde till organiserandet av Skärgårdsflottan. Kriget 1741-43 ledde till ännu en landavträdelse i Finland och därmed förlorades alla moderna befästningar vid gränsen mot Ryssland. För att skapa en spärr vid den södra kustfjarleden och för att erbjuda en bas för skärgårdsflottan började man bygga den stora fästningen Sveaborg på öarna utanför Helsingfors 1748. Sveaborg skapades av Augustin Ehrensvärd (1710-72) och arbetena fortgick under hela seklet. Sveaborg byggdes inte efter något renlärigt system, utan Ehrensvärd använde sig av olika delar av de vedertagna systemen, anpassade efter terrängförhållandena.

Mot slutet av 1700-talet började man kritisera det rådande bastionsystemet och främst bland kritikerna var den franske fortifikationsofficeren Marc René de Montalembert (1714-1800), som hade goda svenska kontakter. Montalembert byggde vidare på Dahlberghs idéer och utvecklade flera olika förslag. Gemensamt för dem var att fästningsartilleriet skulle vara överlägset angriparens förslag och bättre skyddat. Detta fordrade ett stort antal pjäser som skulle ställas upp i flera våningar höga kasemattbyggnader. Montalembert betonade också befästningars begränsningar och behovet av rörliga fältförband. Han kritiserades starkt under sin livstid, men fick stort inflytande över 1800-befästningskonst.

Erfarenheterna från Napoleonkrigen och förlusten av Finland ledde fram till ett nytt strategiskt tänkande, nämligen centralförsvarsprincipen. Denna princip innebar enkelt uttryckt att eftersom riket inte hade möjlighet att snabbt koncentrera trupperna till en invasionshotad kust, skulle fiende istället släppas in i landet, så att hans försörjningslinjer skulle bli uttänjda. I det centrala Sverige, ungefär Västergötland, skulle fienden sedan besegras. Försvaret skulle stödjas av en stor förrådsfästning som säker replipunkt för kung, regering och riksdag samt av två operationsfästningar vid södra respektive norra delarna av Vättern. Det var alltså inte meningen att fienden slutligen skulle besegras på förrådsfästningens vallar. De två operationsfästningarna byggdes aldrig, men kring 1820 började man anlägga den hundra hektar stora Karlsborgs fästning, i huvudsak enligt Montalemberts tankegångar. Det karakteristiska stora Slutvärnet med sina två våningar och tre torn planerades inte in förrän 1835. Uppförandet tog dock lång tid och man kan inte säga att fästningen var något så när färdig förrän kring 1880. Centralförsvarsprincipen var dock inte allena rådande under hela seklet och man hade fortfarande olika planer på ett försvar av huvudstaden. Som ett led i detta

revs det gamla kastellet i Vaxholm och ett nytt byggdes, även det enligt Montalemberts principer. Det nya kastellet stod färdigt 1863, men den snabba vapentekniska utvecklingen gjorde att det var omodernt nästan innan det stod färdigt. Den måste därför kompletteras med flera andra anläggningar, som förstärktes med pansarplåtar och utrustades med artilleripjäser i pansartorn. Den viktigaste av dessa anläggningar byggdes i betong och pansar på Rindö mitt emot Värmdö. Det fick namnet Oskar-Fredriksborgs fort och stod klart 1877. Ungefär samtidigt moderniserades också försvaret av Karlskrona på ett liknande sätt, bland annat genom ombyggnad av Kungsholms fort och anläggandet av Västra Hästholmens fort.

Den tekniska utvecklingen fick även till följd att Karlsborgs fästning måste kompletteras med en modern anläggning på Vaberget, några kilometer från fästningen. Här byggdes på 1890-talet två fort som kom att utgöra en epokgörande förändring. För första gången sprängde man först en fyrkantig grav i urberget och sedan sprängde man sig in i berget från sidorna. På vissa ställen måste berget kompletteras med murarbeten. Forten bestyckades sedan med ett antal artilleripjäser i pansartorn, som anbringades uppe på forten, på den så kallade hjässan.

Ungefär samtidigt som forten på Vaberget stod färdiga beslutades att man slutligen skulle överge centralförsvartanken och i stället övergå till periferiförsvaret. Rikets gränser skulle försvaras och på grund av Norrlands ökade betydelse skulle en spärrfästning anläggas vid Lule älv. År 1900 fattades beslutet att anlägga Bodens fästning vars viktigaste delar var fem fort insprängda i berget och belägna i en ring kring den lilla byn Boden. Forten förbands med en mängd olika infanteri- och artilleriställningar. Hela anläggningen var i huvudsak färdig 1910. Samtidigt med detta byggde man ut delar av kustförsvaret, främst i Stockholms skärgård, kring Karlskrona och utanför Göteborg. Ett modernt kustartilleri skapades och detta byggdes ut under första världskriget.

Under perioden strax innan och under andra världskriget utvecklades moderna så kallade lätta befästningar, bunkrar. Dessa byggdes i stort antal längs Skånes och Blekingens kuster, längs vissa gränssnitt och i skärgårdarna. Längs den skånska kusten skulle det inte vara mer än 200 – 300 meter mellan bunkrarna eller värnen som de egentligen kallades. Värnen utrustades ofta med kulsprutor och lättare kanoner, men det blev senare vanligt att de även fick torn från skrotade stridsvagnar. Utbyggnaden av kustartilleriet fortsatte och nu flyttades pjäserna ut i yttersta skärgården, i havsbandslinjen. Under andra världskriget anlades också den första underjordiska berghangaren för flygvapnet vid F 9 vid Säve utanför Göteborg.

Det kalla kriget innebar hot om kärnvapenanfall och som ett led i att möta detta byggdes ett stort antal underjordiska anläggningar. Under 1950-talet anlades fem nya stora atombombssäkra berghangarer och senare byggdes ett stort antal underjordiska ledningsanläggningar. På Muskö i Stockholms södra skärgård anlades under 1950-talet en underjordisk örlogsbas, komplett med tre dockor, verkstäder och sjukhus. Dockorna är 250 meter långa och takhöjden är fyrtio meter. Samtidigt fortsatte moderniseringen av kustartilleriet och under 1960-talet anlades bland annat en ny typ av lätt kustartilleri, så kallade seriebatterier, av likartade modeller. Inte mindre än trettio batterier med tre 7,5 cm pjäser i pansartorn vardera byggdes längs landets kuststräckor. Slutpunkten på denna utveckling blev de sex toppmoderna 12 cm kustartilleribatterier som byggdes under 1970- och 1980-talen. De tekniska framstegen gjorde att det knappast längre var fråga om bygnadsverk utan snarare om nedgrävda maskiner.

Den olika nedrustningsbesluten i slutet av 1900-talet medförde en total nedläggning av kustartilleriet och av andra fasta befästningar. Det sista återstående fortet i Bodens fästning sköt sin sista salva på nyåret 1997. Nu återstår bara att försöka vårda det stora kulturarv som rikets befästningar utgör.

Thomas Roth

(1:e intendent vid Statens Försvarshistoriska Museer)